

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στὸν ἀείμνηστο Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλο

1. Ἡ ἐργασία παρουσιάζεται συνυφασμένη μετὰ τὴν ὕπαρξιν τοῦ ἀνθρώπου, ὡς φυσικὸς ἢ καὶ θεσπισμένος τρόπος τοῦ βιοπορισμοῦ τοῦ προπάντων.

Ἡ συνάφεια ὁμῶς ἐργασίας καὶ βιοπορισμοῦ, ἡ ἐμφανιζόμενη στὴν ἔως σήμερα Ἱστορία ὡς ἀδήριτη μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἐνήλικου τουλάχιστον καὶ ἱκανοῦ, ὑπαγορεύεται ἢ καὶ προσδιορίζεται ἀπὸ κάποια στοιχεῖα, ὁριακὰ εἴτε συστατικά, τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας.

Προκείμενη στὰ ὅρια τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ἀρχικὴ προϋπόθεση, καὶ οἶονεὶ φυσικὴ, γιὰ τὴν ἐπίδοση τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐργασία, εἶναι ἡ ἀνέχεια ἐτοιμῶν πόρων ζωῆς¹. Ἐνδο-ιστορικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπίδοση τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐργασία εἶναι ὁ θεσμὸς δικαίου, ποὺ ἀνάγει τὴν ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου σὲ κύριο τίτλο γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὴν ἀπόλαυση τῶν βιοτικῶν ἀγαθῶν, τῶν παραγμένων καὶ διαθέσιμων ἀπὸ τὴν κοινωνία².

Σὲ οἰοδήποτε κοινωνικὸ σύστημα ἐνυπάρχουν οἱ δύο αὐτὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπίδοση τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐργασία. Ἡ πρώτη ἄλλωστε σημαίνει, ὅτι ἐπιβάλλεται ἡ ἐργασία ὡς κάτι ἀναγκαῖο ἀπὸ τὴ φύσιν³ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ προπάντων πρὸς τὴ Φύσιν. Ἡ δεύτερη σημαίνει ἔνταξιν τῆς ἐργασίας ὡς ἀναγκαίου ὅρου τῆς κοινωνίας στὸ σύστημα τοῦ δικαίου, εἴτε μάλιστα ἡ συγκεκριμένη κοινωνία διέπεται ἀπὸ τὴ διανεμητικὴ δικαιοσύνη καὶ εἶναι ἄρα πηγὴ κατ' ἐξοχὴν θαλπωρῆς καὶ προμήθειας γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους τῆς, εἴτε δὲν διέπεται σὲ ἱκανὸ βαθμὸ ἀπὸ τὴ διανεμητικὴ δικαιοσύνη, καὶ ἄρα ἐνέχει, ἐκτὸς ἀπὸ τίς ὑπηρετικὰς τῶν ἀνθρώπων λειτουργίας τῆς, καὶ συμπεριφορὰ ὀρισμένων ἀνθρώπων ἐκμεταλλευτικὴ ἄλλων, πολλῶν ἢ ὀλίγων, ἀνθρώπων τῆς⁴.

1. Πβ. Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 42: «κρύψαντες γὰρ ἔχουσι θεοὶ βίον ἀνθρώποις». Βλ. καὶ Δεσποτόπουλος *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, III, 1982, 15 ἐπ.

2. Βλ. κατωτέρω § 7 ὅπου ὑποσ. 66, ἀλλὰ καὶ Despotopoulos, *Études sur la liberté*, 1974, 112 ἐπ.

3. Βλ. κατωτέρω § 2.

4. Βλ. Δεσποτόπουλος, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 1978, 48. *Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, 1983⁴, 34.

Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐργασία, μὲ τὴν ἐνυπαρξία της αὐτὴ ὄχι ἀπλῶς στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ καὶ στὴν κοινωνία πάντοτε, ἀσκεῖ διαπλαστικὴ ἐπενέργεια καὶ στὴν κοινωνία⁵ ὥς σύνολο καὶ στὸν ἄνθρωπο ἀτομικά, ἰδιαίτερα ὅσο ἡ ἐνυπαρξία της αὐτὴ καλύπτει μέγα πλῆθος τῶν συστατικῶν τῆς κοινωνίας πράξεων καὶ διακατέχει ἐπίσης πολὺν χρόνον τοῦ ἀνθρώπου. Εὐλογος εἶναι ἄρα ὁ χαρακτηρισμὸς ὀρισμένης κοινωνίας ὡς γεωργικῆς π.χ. ἡ ποιμενικῆς ἢ ἀλιευτικῆς ἢ ναυτικῆς, ἀνάλογα μὲ τὸ ἐπικρατέστερο εἶδος τῆς ἐργασίας τῶν ἀνθρώπων της. Ἡ ἀλήθεια ὅμως τοῦ χαρακτηρισμοῦ αὐτοῦ, εἴτε ὁ βαθμὸς της, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ μὴ ἐνυπαρξία ἢ τὴν περιορισμένη ἐνυπαρξία στὴν ἴδια κοινωνία καὶ ἄλλων διαπλαστικῶν της παραγόντων, λειτουργικὰ παράλληλων πρὸς τὴν ἐργασία, δηλαδὴ ὄχι τυχόν καθορισμένων, ἔμμεσα ἔστω, ἀπὸ αὐτὴν. Εὐλογα ἐπίσης κατ' ἀρχὴν ὑποστηρίχθηκε, ὅτι μὲ τὴν ἐργασία ὁ ἄνθρωπος «γεννάει» τὸν ἑαυτό του⁶, δηλαδὴ ἀναπτύσσει καὶ διαπλάσσει τίς ψυχικὲς του, ἠθικὲς ἢ καὶ πνευματικὲς ιδιότητες, ἢ ἀκόμη καὶ διαμορφώνει εἴτε παραμορφώνει κάπως τὸ σῶμα του⁷. Καὶ ἰσχύει τὸ ἀνθρωπολογικὸ αὐτὸ θεώρημα στοὺς ἀνθρώπους ἰδιαίτερα τῶν κοινωνιῶν ἐκείνων, ὅπου ἀναλίσκεται ὅλος σχεδὸν ὁ ἐνεργὸς χρόνος τοῦ ἀνθρώπου στὴν προμηχανικὴ προπάντων ἐργασία· πολὺ ὀλιγώτερο ἰσχύει, ὅπου καὶ ὅσο διαθέτει ὁ ἄνθρωπος καὶ χρόνον τῆς ζωῆς του «ἐλεύθερο» καὶ ἔχει στὴ διάρκειά του ἄλλες ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐργασία ἐπιδόσεις, καθὼς ψυχαγωγίας ἢ παιδείας, εἴτε ἄλλη δράση αὐτάξια.

2. Ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ Φύση, δηλαδὴ μὲ τίς προ-ανθρώπινες φάσεις της, ὑλικότητα, φυτικότητα, ζωϊκότητα, εἶναι ἀδήριτα πρόσδιοριστικὴ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ του ὡς πρὸς τὴ βασικὴ της διάσταση. Ὁ ἴδιος ὁ ὀργανισμὸς του εἶναι συνθεμένος ἀπὸ ὑλικά, φυτικά, ζωϊκὰ στοιχεῖα καὶ ἀπὸ μηχανικὲς, σωματικὲς, ψυχικὲς λειτουργίες. Τέτοια προ-ανθρώπινα στοιχεῖα εἰσέρχονται ἀπὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον στὸν ὀργανισμό του, μετουσιώνονται μέσα του, ἐνσωματώνονται σ' αὐτόν⁸. Ἀναπόδραστη ἄρα εἶναι ἡ ἐξάρτηση τῆς ζωῆς του ἀπὸ τὰ χρήσιμα γιὰ τὴ συντήρησή της φυσικὰ στοιχεῖα. Γιὰ τὴν ἀπόκτηση αὐτῶν ἤδη τῶν φυσικῶν στοιχείων, ποὺ ἡ πιὸ γνώριμη κατη-

5. Βλ. κατωτέρω § 6 ὅπου ὑποσ. 51, § 7 ὅπου ὑποσ. 57.

6. Κάτι ποὺ ἔντονα ὑποστήριξε ὁ νέος Marx στὰ *Χειρόγραφα τοῦ 1944* προπάντων, καὶ ὕστερα ἐπίσης ὁ Engels. Πβ. Riedel, *Arbeit (Handbuch Philosophischer Grundbegriffe)*, 1973, 135), Habermas, *Anthropologie (Das Fischer Lexikon, Philosophie)*, 1958, 34).

7. Βλ. καὶ Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* 1258b 37. Πβ. Πλάτων, *Πολτεία* 495d: «ὥπο δὲ τῶν τεχνῶν τε καὶ δημιουργιῶν ὥσπερ τὰ σώματα ..., οὕτω καὶ τὰς ψυχὰς συγκεκλασμένοι τε καὶ ἀποτεθρυμμένοι διὰ τὰς βαναυσίας τυγχάνουσιν».

8. Πβ. Despotopoulos, *Études sur la liberté*, 1974, 17-18, Δεσποτόπουλος, *Μελέτηματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, 1983⁴, 75-76.

γορία τους είναι τὰ τρόφιμα, ὁ ἄνθρωπος ὑπῆρξε ἀρχαιοθεν καὶ παραμένει δέσμιος ριζικὰ στὴ Φύση. Ἡ συντήρηση τῆς ζωῆς του ἐπηρεάζεται ὁμως καὶ μὲ ἄλλο τρόπο ἀπὸ τὴ Φύση, δηλαδή ὡς κιβωτὸ καὶ δυνάμεων ἀρνητικῶν γιὰ τὴ ζωὴ του, ὡς πηγὴ ἄρα κινδύνων καὶ γιὰ τὴν ἀπλὴ ἐπιβίωσή του. Ἐξ ἄλλου, καθὼς ἔχει σωματικότητα, ὥστε ὑπάρχει καὶ σὲ διάσταση χώρου, χρειάζεται ὁ ἄνθρωπος καὶ διαθέσιμο πρόσφορο χῶρο σὲ κάθε στιγμή τοῦ χρόνου, γιὰ τὴν παραμονή του καὶ τὴ μετακίνησή του, ἄρα ὑπέχει καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον.

Ἡ πολλαπλὴ αὐτὴ ἐξάρτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ Φύση θὰ ἦταν χωρὶς δυναστική ἐπιβολὴ στὴν ὑπαρξή του, ἂν ὑπῆρχαν στὴ διάθεσή του ἄφθονα τρόφιμα καὶ ἀρκετὸς χῶρος πρόσφορος, ὥστε νὰ μὴ βρίσκεται σὲ ἀπορία γιὰ τὴ διατροφή του καὶ γιὰ τὴν κατοικία του καὶ μετακίνησή του⁹. Αὐτὸ ἄλλωστε καὶ συμβαίνει, ἀκόμη ἕως σήμερα, ὡς πρὸς ὀρισμένες ἀδήριτες προϋποθέσεις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως τὸ ὀξυγόνο, αὐτόδοτο ἀπὸ τὸν γύρω του ἀέρα, ἢ τὸ πηγαῖο καθαρὸ νερό, σὲ παρθένα μάλιστα εὐκρατα ἐδάφη.

Ἀρχαιοθεν ὁμως, καὶ ἀκόμη ἕως τὴν ἐποχὴ μας, ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται σχεδὸν πάντοτε σὲ κρίσιμη ἔνδεια τροφίμων ἢ καὶ χώρου γιὰ κατοικία καὶ διακίνηση, πρὶν ἐπέμβει δραστικὰ ὁ ἴδιος στὴ γύρω του Φύση. Εἶναι ἄρα ὁ ἄνθρωπος ἐξαναγκασμένος ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ «βιολογική» του ὑπόσταση καὶ ἀπὸ τὴ γύρω του φυσικὴ πραγματικότητα νὰ ἐπιδοθεῖ στὴν κατάλληλη ἐργασία¹⁰, γιὰ νὰ ἐπιτύχει, δηλαδή παραγάγει εἴτε διαμορφώσει, τίς ἀναγκαῖες, ἐξωτερικὲς, προϋποθέσεις τῆς ζωῆς του¹¹, δηλαδή βιοτικὰ προπάντων ἀγαθὰ καὶ ὅποια μέσα προστασίας εἴτε ἄμυνας.

Ἡ κατάλληλη αὐτὴ ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου, ἢ συνυφασμένη μὲ τὴ βιοσυντηρητικὴ του ἀπλῶς προσπάθεια, ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀπαρχὴ τῆς Ἱστορίας τοῦ

9. Ὅπως στὸ παραδεισιακὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπο καθεστῶς ἢ στὸ καθεστῶς ὅπου ζοῦσε κατὰ Ἡσίοδον τὸ «χρύσειον ... γένος μερόπων ἀνθρώπων» (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, 109).

10. Πβ. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 1821, § 189, 196, Riedel, ὁ.π., 127.

11. Ἔστω καὶ μόνο γιὰ τὴ συντήρηση τῆς ζωῆς του ἀπλῶς, ἐπιδίωξη ὀριακὴ πρὸς τὸ ἐλάχιστο. Τέτοια ἐλάχιστη ἐπιδίωξη γιὰ ἐπιβίωση ἐμφανίζεται νὰ ἔχει ἡ ἐργασία τῶν ἀρχέγονων ἀνθρώπων, κατὰ Δημόκριτον. Βλ. Δεσποτόπουλος, *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας κατὰ Δημόκριτον*, 1983, σ. 17, ὅπου σχολιάζεται ἡ δημοκρίτεια περιγραφή τῶν ἀπαρχῶν τῆς οἰκονομίας στὴν Ἱστορία: «... κατὰ σμικρὸν τὴν ἀνάγκην σχόντες διδάσκαλον τὰ κοῖλα τῶν δένδρων καὶ τὰ δασέα καὶ τὰς σχισμὰς τῶν πετρῶν καὶ τὰ σπήλαια ὑπεδύοντο καὶ τοὺς καρπῶν δυναμένους φυλάττεσθαι μόλις γνωρίσαντες καὶ ἅπαξ αὐτοὺς συναγείραντες ἐν τοῖς σπηλαίοις ἐναπετίθεντο, καὶ τούτοις ἐτρέφοντο δι' ὅλου ἐνιαυτοῦ» (Diels-Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, II, 1972¹⁶, 138, 1-4).

άνθρώπινου γένους¹². Μὲ αὐτὴν ἐμφανίσθηκαν τὰ πρῶτα καινούργια στοιχεῖα στὴ σύσταση τοῦ κόσμου, εἴτε ὡς ἀλλοιώσεις τοῦ ἐδαφικοῦ χώρου εἴτε ὡς ἐξημερώσεις φυτῶν καὶ ζώων¹³, εἴτε ὡς ἐπινοήσεις ἐντεχνῆς κάπως ἱκανότητας γιὰ χρῆση τῶν μελῶν τοῦ ἀνθρώπινου σώματος¹⁴ καὶ δράση ἀλλοιωτικὴ στοιχείων τοῦ κόσμου, εἴτε ὡς ἐφευρέσεις ἐργαλείων ἢ ὄπλων. Μὲ αὐτὴν καὶ ἄρχισε νὰ συντελεῖται ἀντίστοιχα κάποια ψυχικοπνευματικὴ ἐπίσης διάπλαση τοῦ ἀνθρώπου¹⁵, ἀναγωγικὴ τοῦ σὲ ἱκανότητα γιὰ ἔλεγχο τοῦ ἐνστίκτου καὶ γιὰ ὑπέρβαση τῶν ὑπαγορεύσεων μόνης τῆς προκείμενης στιγμῆς, γεννητικὴ ταυτόχρονα τῆς ἠθικῆς, τῆς τεχνικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ροπῆς τοῦ πρὸς τὴ γνώση ἢ καὶ πρὸς ἐπιδόσεις πρωτο-αισθητικές.

3. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τοῦ «ζῶον» ὑπερβατικόν. Κατορθώνει δηλαδή νὰ ὑπερβαίνει τὸν ἑαυτό του ὡς βιοψυχικὴ ἐξέλιξη ἀπλῶς καὶ ὡς ὑποκειμενικὴ ἀπλῶς ὑπαρξή¹⁶, καὶ μὲ τὴν ὑπέρβαση αὐτὴ νὰ γνωρίζει τὴν ἀντικειμενικὴ σύσταση τοῦ κόσμου καὶ νὰ μεταβάλλει τὴ γύρω του κατάσταση τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ τὸν ἴδιο τὸν τρόπο τῆς ζωῆς του. Ἡ μεταβολὴ τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς του συμβαίνει προπάντων ὡς ἐφεύρεση τρόπου ζωῆς ὑπὲρ τὶς ἀπλῶς βιολογικὰ προσδιορισμένες βιοτικὲς ἀνάγκες τοῦ¹⁷. Καὶ ὁ τρόπος αὐτὸς ζωῆς, ὀλοένα ὑπὸ ἀμφισβήτηση ἄλλωστε πρὸς οἶονεὶ βελτίωσή του, καθὼς ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται σὲ ἄπαυτη ἀναζήτησι τοῦ «εὖ ζῆν», συνεπάγεται καὶ ὀλοένα καινούργιες βιοτικὲς ἀνάγκες, συναρτημένες

12. Ὁ Δημόκριτος φαίνεται νὰ προτάσσει τὴ «συμμαχία» τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὴν ἄμυνα ἐναντίον τῶν θηρίων, ὡς πρὸ ἀρχέγονη καὶ ἀπὸ τὴν ἀπλῶς συλλεκτικὴ χόρτων εἴτε καρπῶν ἐργασία: «καὶ ἀλλήλοις κατὰ θηρίων προσεβοήθουν καὶ συνεμάχοντο γυμνοὶ γυμναῖς ταῖς χερσίν» (Diels-Kranz ὁ.π. 137, 41), «...ἀλλήλοις βοηθεῖν ὑπὸ τοῦ συμφέροντος διδασκόμενους, ἀθροίζομένους δὲ διὰ τὸν φόβον ἐπιγιγνώσκειν ἐκ τοῦ κατὰ μικρὸν τοὺς ἀλλήλων τύπους» (ὁ.π. 135, 36-37). Βλ. Δεσποτόπουλος, ὁ.π., 14-15, ὑποσ. 17.

13. Ὁ ἀγρὸς καὶ τὸ ποιόνιο, ἱστορικὰ ἤδη πλάσματα, κατ' ἀλλοίωση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, εἶναι δημιουργήματα ἐργασίας βιοποριστικῆς.

14. Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἤδη Ἑλληνες φιλοσόφους ἔχει ἐξαρθεῖ ἡ σημασία τῶν χειρῶν τοῦ ἀνθρώπου, τῶν πρωτοργάνων δηλαδή τῆς ἐργασίας του, ἀλλὰ καὶ δεκτῶν κατ' ἐξοχὴν τῶν αὐξητικῶν τῆς δεξιότητος συνεπειῶν τῆς ἐργασίας. Βλ. τὸ θεώρημα τοῦ Ἀναξαγόρα, ὅπως ἐμφανίζεται καὶ σχολιάζεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (*Περὶ ζώων μορίων*, 687a 78): «Ἀναξαγόρας μὲν οὖν φησι διὰ τὸ χεῖρας ἔχειν φρονιμώτατον εἶναι τῶν ζώων ἄνθρωπον· εὐλογον δὲ διὰ τὸ φρονιμώτατον εἶναι χεῖρας λαμβάνειν...», ἀλλὰ καὶ τὸ θεώρημα τοῦ Δημοκρίτου: «καθόλου γὰρ πάντων τὴν χρεῖαν αὐτὴν διδάσκαλον γενέσθαι τοῖς ἀνθρώποις, ὑφηγουμένην οἰκείως τὴν ἐκάστου μάθησιν εὐφυεῖ ζῶν καὶ συνεργοὺς ἔχοντι πρὸς ἅπαντα χεῖρας καὶ λόγον καὶ ψυχῆς ἀγχίνουαν» (ὁ.π. 136, 12-15).

15. Πβ. Habermas, *Anthropologie*, ὁ.π., 22: «Marx rühmt als das Große an Hegel, daß er das Wesen der Arbeit erfaßt und den wirklichen Menschen als das Resultat seiner eigenen Arbeit begriffen habe».

16. Πβ. Δεσποτόπουλος, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 38-39.

17. Πβ. Πλάτων, *Πολιτεία*, 369c-d, 372d.

ἤδη μὲ τὴν ἱστορικὴ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου¹⁸. Ταυτόχρονα ὁμως ἐπισυμβαίνει καὶ ἡ περιαγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἀναγκαιότητα πρὸς ἀντίστοιχη ἐργασία, γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν καινούργιων αὐτῶν, πέραν τῶν βιολογικὰ προσδιορισμένων, βιοτικῶν ἀναγκῶν του¹⁹.

Ὑποκινημένη καὶ ἀπὸ τὴν ὑπερ-βιολογικὴ αὐτὴ δυναμικὴ τῶν ἀναγκῶν, ἀλλὰ καὶ συμμετοχὴ ἔμμεσα κάπως στὴν ἀνάπτυξή της, ἡ ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου γίνεται ὁλοένα πιὸ ἔντεχνη καὶ πιὸ σπουδαία καὶ συμβάλλει ὁλοένα πιὸ ἔντονα γιὰ τὸν τρόπο ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς κοινωνίας καὶ τὴν πρόβαση τῆς Ἱστορίας.

Τί ὁμως εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐργασία καθ' ἑαυτήν²⁰;

Ἔργασία εἶναι ἡ συνειδητὴ δράση τοῦ ἀνθρώπου μὲ σκοπὸ καὶ μὲ ἀποτέλεσμα τὴ μετατροπὴ κάποιων στοιχείων τῆς προκείμενης σὲ ὀρισμένο χρόνο καὶ χῶρο πραγματικότητας, σύμφωνα πρὸς καθορισμένο πρότυπο, ὑπηρετικὸ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα κάποιας ἀξίας²¹, εἴτε ἡ μετατροπὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ δημιουργία ἢ παραγωγὴ εἴτε ἀποτελεῖ ἄλλη χρήσιμη ἐνέργεια.

Ἡ συνειδητὴ αὐτὴ δράση, ἡ συστατικὴ τῆς ἐργασίας, προϋποθέτει καὶ συνεπάγεται, ἀντικειμενικά, ὑπερνίκηση ἀντίρροπων δυνάμεων τοῦ κόσμου, ἐνεργῶν στὴν προκείμενη πραγματικότητα, καὶ διάπλαση ἀντίστοιχα σ' αὐτὴ νέων στοιχείων εἴτε καταστάσεων ἢ τάσεων, μὲ συνέργεια μάλιστα κάποιων δυνάμεων ἐπίσης τοῦ κόσμου²², ἐνῶ ἐξ ἄλλου ὑποκειμενικά

18. Βλ. Hegel ὁ.π. §§ 190 ἐπ., Castoriadis, *Les carrefours du labyrinthe*, 1978, 232: «l'abîme qui sépare les nécessités de l'homme comme espèce biologique et les besoins de l'homme comme être historique ...». Πολλὲς ἀπὸ τὶς τελευταῖες αὐτὲς καταγγέλθηκαν ὡς ἠθικὰ διαβρωτικὲς ἢ καὶ διαφορετικὰ βλαπτικὲς τοῦ ἀνθρώπου, ἤδη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὴν *Πολιτεία* καὶ στοὺς *Νόμους* καὶ ἀπὸ ἄλλους ἔκτοτε, καὶ ἀκόμη στὴν ἐποχὴ μας ἀπὸ τὸν Marcuse, ἰδιαίτερα στὸ βιβλίο του *L'homme uni-dimensionnel* (1964, γαλλ. ἐκδόση 1967).

19. Βλ. Hegel op. cit., § 196. Πβ. Weil, *Hegel et l'État*, 1950, 87.

20. Πβ. N. Hartmann, *Zur Grundlegung der Ontologie*, 1941², 216, ὅπου τονίζεται ἡ ὄντολογικὴ ὄψη τῆς ἐργασίας: «Ihr Grundphänomen ist weder ein ökonomisches noch ein soziologisches, sondern ein ontologisches». Ἐξ ἄλλου πβ. καὶ Riedel, *Arbeit (Handbuch Philosophischer Grundbegriffe)*, 125-126) ὅπου ἀποτιμᾶται ἀρνητικὰ μᾶλλον ἢ συγκομιδὴ τῆς ἕως τότε προσπάθειας τῶν φιλοσόφων καὶ ἄλλων νὰ συλλάβουν τὴν «ἐννοιακὴ ἄρθρωση» τῆς ἐργασίας.

21. Συναρτημένης κατὰ κανόνα πρὸς τὸ ζῆν ἢ τὸ εὖ ζῆν, κάποτε ὁμως καὶ ἄσχετης ἢ καὶ ἀντίθετης πρὸς τὸ ζῆν, τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἐργασίας, ὅπως εἶναι ἡ ἐμπνευστικὴ τῆς ὑπερεργασίας, ἰδιαίτερα τῶν μεγαλουργῶν στὴν περιοχὴ τοῦ πνεύματος, διαβρωτικῆς τῆς υγείας τους.

22. Πβ. N. Hartmann, ὁ.π. 216, καὶ 200-201. Ἐκδηλὸ εἶναι αὐτὸ σὲ κάθε χρῆση ἐργαλείου ἢ μηχανῆς, καὶ πολὺ μᾶλλον ὅπου χρησιμοποιεῖται ὡς πηγὴ ἐνέργειας ὁ αἰτμός ἢ ὁ ἠλεκτρισμός ἢ ὁ ἄνεμος, ἀλλὰ καὶ στὴ γεωργικὴ ἐργασία ἐπίσης ὅπου συνεργοὺν οἱ γονιμοποιητικὲς τῆς καλλιεργημένης γῆς φυσικὲς δυνάμεις.

ένέχει πάντοτε καταβολή μόχθου, διάθεση δηλαδή και ανάλωση δυνάμεων του ανθρώπινου οργανισμού υπέρ τῆ φυσιολογικῆ ένταση καὶ αὐθόρμητη ροπή τους²³, καὶ ἀκόμη πλήρωση ἀντίστοιχα τοῦ ὑπαρξιακοῦ χρόνου τοῦ ἀνθρώπου, διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν καθ' ἑαυτὴν ἐπιθυμητή²⁴.

Εὐλογα θεωρήθηκε ἄρα ἡ ἐργασία, κατὰ καιροὺς καὶ σὲ διάφορες κοινωνίες, ἄλλοτε ὡς προπατορικὸ ἄχθος, σύνδρομο στὴν ἀπαρχή του μὲ τὴν «πτώση» τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν παράδεισο²⁵, εἴτε ὡς κάτι ἀνελεύθερο, «ἀσχολία», δηλαδή ἀπώλεια τῆς «σχολῆς», μόνης ἄξιας τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου²⁶, ἄλλοτε ὡς καθημερινὸς ἄθλος τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν κυριάρχησή τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος²⁷ καὶ τὴν ἀπόσπασή ἀπὸ αὐτὸ βιοτικῶν ἀγαθῶν, ὡς ἐκδήλωση ἄρα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὴν χάριν τοῦ «ζῆν» καὶ τοῦ «εὖ ζῆν» κατάκτηση δυνάμεων καὶ στοιχείων τοῦ κόσμου, ἄλλωστε μὲ σύνδρομη ἀνάπτυξη τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του²⁸.

Κατὰ συνέπεια, εὐλογα ἐπίσης ἐπιδιώκεται ἡ ἐλάττωση τοῦ ἡμερήσιου χρόνου τῆς ἐργασίας καὶ τῶν βλαπτικῶν στὴν ὑπαρξή τοῦ ἀνθρώπου ἐπενεργειῶν της, ἀλλὰ καὶ ἐπιχειρεῖται ἡ ἔξαρση τῆς ἠθικῆς σημασίας τῆς ἐργασίας²⁹, ὥστε ἡ ἐπίδοση τοῦ ἀνθρώπου σ' αὐτὴν νὰ βιώνεται πρόθυμα ὡς ἐκπλήρωση χρέους³⁰.

23. Ὁ Riedel, ὁ.π. 126, ἐπιμένει στὴ διάκριση δύο ἀπόψεων τῆς ἐργασίας, ἐκφρασμένων μὲ διαφορετικὲς ἀντίστοιχες λέξεις σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες: «Das Griechische unterscheidet zwischen *πορεῖν* und *ἐργάζεσθαι*, das Lateinische zwischen *laborare* und *facere* bzw. *fabricari*, das Französische zwischen *travailler* und *oeuvrer*, das Englische zwischen *labour* and *work*, das Deutsche zwischen *arbeiten* und *werken* bzw. schaffen ... die negative Bedeutung (*Arbeit* geht auf das germanische *arba* = Knecht zurück) überwiegt.

24. Αὐτὸ εἶναι μία αἰτία γιὰ τὴν κατακραυγὴ ἐναντίον τῆς ἐργασίας, ὡς ἀλλοτριωτικῆς τοῦ ἀνθρώπου. Πβ. Despotopoulos, ὁ.π. 114-115. Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ κύριο διακριτικὸ της ἀπὸ τὸ παιχνίδι, ὅπως εἶναι καὶ ὁ σκοπὸς της ἐξωτερικὸς πρὸς τὴ διενέργειά της, ἐνῶ τὸ παιχνίδι ἔχει τὸ σκοπὸ του μέσα του. Βλ. Riedel, ὁ.π. 138-139.

25. Πβ. Riedel, ὁ.π. 130, ὑποσ. 12.

26. Πβ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1177b 4-5: «δοκεῖ τε ἡ εὐδαιμονία ἐν τῇ σχολῇ εἶναι· ἀσχολούμεθα γὰρ ἵνα σχολάζωμεν ...».

27. Ὅ,τι προβλήθηκε στοὺς νεώτερους χρόνους ἰδιαίτερα, καὶ ἀπὸ φιλοσόφους ἤδη κατ' ἐξοχὴν ἐκπροσωπητικοὺς τῆς νεώτερης ἐποχῆς, ὅπως εἶναι ὁ Bacon καὶ ὁ Descartes, καὶ ἀκόμη ὁ Locke, ὁ Hume, ὁ Adam Smith. Βλ. Riedel, ὁ.π. 131-133.

28. Βλ. ἀνωτέρω, § 1, ὅπου ὑποσ. 6.

29. Βλ., ἤδη, Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 17-24, 299-316, καθὼς καὶ σχόλιο ἀπὸ τὸν Πλάτωνα (*Χαρμίδης* 163bc) τοῦ πρώτου ἡμιστιχίου τοῦ στίχου 311 «ἔργον δ' οὐδὲν ὄνειδος ...».

30. Πβ. Πλάτων, *Φαῖδρος* 60e: «μουσικὴν ποίει καὶ ἐργάζου».

4. Ἡ ἐργασία, ὡς συνειδητὴ δράση³¹ τοῦ ἀνθρώπου, προσφέρεται σὲ πραξιο-λογικὴ³² διερεύνηση.

Πρῶτο πόρισμα τῆς πραξιολογίας, ἐκφρασμένο ἤδη ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι τὸ ἑξῆς: Ἡ συνειδητὴ δράση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πάντοτε πράξη. Διακρίνεται ὅμως ἀπὸ τὴν πράξη, χωρὶς καὶ νὰ χωρίζεται ἀπὸ αὐτήν, ἡ «ποίησις», ἐννοημένη ὡς δημιουργία εἴτε ὡς παραγωγή. «Ποίηση»³³ δηλαδὴ ὀνομάζεται ἡ πράξη μὲ αὐθυπόστατο κάπως ἀποτελεσμα, ὑπαρκτὸ δηλαδὴ καὶ ὕστερ' ἀπὸ τὴ λήξη της καὶ ἀνεξάρτητο ἐφεξῆς ἀπὸ τὸ ὑποκείμενό της. Κάθε «ποίησις», ἄρα, εἶναι πράξη, ἐνῶ δὲν εἶναι «ποίησις» κάθε πράξη. Ἡ πράξη, ἐννοημένη εἰδικά, δὲν εἶναι «ποίησις»³⁴. Ἡ ἐργασία, λοιπόν, ὡς παραγωγή, εἴτε ὡς δημιουργία εἶναι «ποίησις», ὡς παροχὴ ὑπηρεσιῶν εἶναι μᾶλλον ἀπλῶς πράξη στὴν εἰδικὴ ἐννοιά της.

Πάντοτε ὅμως ἡ ἐργασία εἶναι πράξη στὴ γενικὴ ἐννοιά της, ὅπου περιέχεται καὶ ἡ ποίηση. Πρόσφορη ἄρα εἶναι γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς ἐργασίας ἡ πραξιολογικὴ μέθοδος, ὅπου ἀναλύεται ἡ πράξη ἐξαντλητικά.

Ἡ πράξη γενικά, εἴτε δηλαδὴ ὡς «ποίησις» εἴτε ὡς πράξη στὴν εἰδικὴ ἐννοιά της, εἶναι κάτι σύνθετο ἀπὸ «καθορισμὸ» καὶ ἀπὸ «ἐκτέλεση»³⁵. Ὁ «καθορισμὸς» προηγεῖται, ἡ «ἐκτέλεση» ἐπακολουθεῖ τὴν καταληκτικὴ στιγμὴ του. Καὶ εἶναι ἡ «ἐκτέλεση» ἀπλὸ ἐνέργημα ψυχικο-σωματικό, ἄρα καὶ χρονο-χωρικό (ἢ κάποτε ψυχικὸ μόνο, ἄρα καὶ χρονικὸ μόνο, ὅταν δηλαδὴ ἐξαντλεῖται ἡ πράξη τοῦ ἀνθρώπου στὰ ὅρια τῆς ψυχικότητας μόνο, π.χ. ὡς διαλογιστικὴ ἐνέργεια πρὸς λύση θεωρητικῆς ἀπορίας, καὶ δὲν ἐπενεργεῖ σὲ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ κόσμου ἔξω ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ὑποκειμένου της).

Ὁ «καθορισμὸς» εἶναι λογισμὸς πρακτικὸς μὲ ἀφετηρία καὶ διευθυντικὴ ἀρχὴ τοῦ δυνατικο-δεοντικὸ νόημα, καὶ ἄρα ἤδη στὴν ἑναρξή του αὐτοδιευθύνεται, κινημένος καὶ μὲ τὴ σύνδρομή του βιοψυχικὴ ὁρμή³⁶, ἐνῶ στὴν

31. Πβ. Riedel, *Arbeit*, ὁ.π. 137-138.

32. Βλ. Δεσποτόπουλος, *Φιλοσοφία τοῦ δικαίου*, 1954, σ. 19-31, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, II, 1980, 123-132, *Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, 1983⁴, 151-153, *Φιλοσοφία*, 7 (1977), 36 ἐπ.

33. Βλ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1140b 6-7 (πβ. Πλάτων, *Συμπόσιον* 205bc) Δεσποτόπουλος, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, II, 1980, 113-115, Castoriadis ὁ.π. 222-226.

34. Ὁ Πλάτων διακρίνει «τὸ ἐργάζεσθαι» ἀπὸ «τὸ ποιεῖν», μὲ κριτήριον τὴν ἠθικότητα καὶ ὠφελιμότητα, ὡς συνυφασμένη πρὸς «τὰς ἐργασίας» καὶ ὄχι πάντοτε πρὸς «τὰς ποιήσεις» (*Χαρμίδης* 163a-d).

35. Κατὰ παράδοση ἀναλύεται ἡ πράξη σὲ τρία στοιχεῖα: διαβούλευση, ἀπόφαση, ἐκτέλεση. Βλ. π.χ. *Encyclopedia Italiana*, στὸ λῆμμα *atto: deliberazione, decisione, esecuzione*.

36. Πβ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1139a 31-33: «πράξεως μὲν οὖν ἀρχὴ προαίρεσις ... προαιρέσεως δὲ ὄρεξις καὶ λόγος ὁ ἐνεκά τινος».

ἀπόληξή του και διευθύνει τὴν «ἐκτέλεση»· ἐνδιάμεσα λειτουργεῖ καὶ ἀρθρώνεται ὡς «παλίντροπη δεοντο-δυνατο-λογικὴ πρόβαση», δηλαδή ὡς νοητικὴ πρόβαση πρὸς καὶ ἀπὸ τὴν προκείμενη πραγματικότητα, μὲ κατηγορίες τὸ δέον καὶ τὸ δυνατόν³⁷, καὶ ἀντίστοιχα συγκροτεῖται ἀπὸ νοήματα δυνατικο-δεοντικά, ὑποκατάστατα καὶ ὁλοένα πιὸ «ἀναλυτικά» τοῦ ἀρχικοῦ δέοντος, προβλημένα σὲ διαδοχικὲς σειρές, σύνδρομες πρὸς τὶς ἀλληλοδιάδοχες φάσεις τῆς παλιντροπίας τοῦ πρακτικοῦ νοῦ ἀπὸ καὶ πρὸς στρώματα, ὁλοένα ἐσώτερα καὶ στενώτερα, τῆς προκείμενης πραγματικότητας, καὶ μὲ ὁλοένα πιὸ εἰσδυτικὴ σύλληψη τῶν ἐμπεριεχομένων σ' αὐτὰ δυνατοτήτων· ἕως ὅτου φθάσει νὰ συλλάβει δυνατότητα συγκεκριμένη, δεκτικὴ δηλαδή ἄμεσα γιὰ πραγμάτωση μὲ ἀπλὸ ψυχικο-σωματικὸ ἐνέργημα, τὴν «ἐκτέλεση».

Τὸ δυνατικο-δεοντικὸ νόημα, τὸ ἐναρκτήριο τοῦ «καθορισμοῦ», γεννιέται μὲ τὴν ἀνταύγεια στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου κάποιας «ἀξίας» καὶ τὴν προβλημένη ἐκεῖ συνάφεια τῆς «ἀξίας» αὐτῆς πρὸς ὀρισμένη δυνατότητα, διαγνωσμένη στὴν προκείμενη πραγματικότητα. Ἔτσι ἐπιβλημένο τὸ «δέον» στὴ συνείδηση, καθὼς δὲν εἶναι καὶ ὅσο δὲν εἶναι ἄμεσα πραγματώσιμο, κατευθύνει τὸν πρακτικὸ λογισμὸ πρὸς εἰδικὴ ἤδη περιοχὴ τῆς προκείμενης πραγματικότητας καὶ ἀνακαλύπτει μέσα της ὀρισμένη δέσμη δυνατοτήτων γιὰ πραγμάτωση τοῦ ὀρισμένου αὐτοῦ «δέοντος». Ἡ προβολὴ ὅμως στὴ συνείδηση ὄχι μιᾶς δυνατότητας, ἀλλὰ δέσμης δυνατοτήτων, συνιστᾷ κρίσιμο πρόβλημα γιὰ τὴ συνέχεια τοῦ «καθορισμοῦ»: Ποιὰ νὰ μείνει ἀπὸ τὶς δυνατότητες αὐτές, γιὰ νὰ λειτουργήσῃ, μόνη αὐτή, ὡς κατευθυντικὴ ἀρχὴ τοῦ «καθορισμοῦ» στὴν ἐπόμενη φάση του. Καὶ μὲ τὴ λύση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ γεννιέται εἰδικώτερο «δέον». Ὅποια δηλαδή ἐκλεγεῖ ἀπὸ τὶς δυνατότητες αὐτές, ἀποκτάει μὲ τὴν ἐκλογὴ τῆς δεοντικὸς χαρακτήρα, καὶ ὑπάρχει ἐφεξῆς ὡς «δέον», καὶ μάλιστα κατευθύνει τὸν πρακτικὸ λογισμὸ στὴν ἐπόμενη φάση τοῦ «καθορισμοῦ».

Καὶ πάλι, ὅμως, καθὼς τὸ ὑποκατάστατο αὐτὸ «δέον» λειτουργεῖ ὡς κατευθυντικὴ ἀρχὴ τοῦ πρακτικοῦ λογισμοῦ στὴν πρόβασή του περαιτέρω πρὸς εἰδικώτερη περιοχὴ τῆς προκείμενης πραγματικότητας, ἐπιτελεῖται ἀνακάλυψη ἐκεῖ νέας δέσμης δυνατοτήτων, πραξιολογικὰ σύστοιχων πρὸς τὸ «δέον» αὐτό, ἀναλυτικῶν δηλαδή τῆς ὑπο-συστατικῆς του δυνατότητας, καὶ προβάλλονται ἄρα στὴ συνείδηση πολλὲς πάλι δυνατότητες, ὥστε καὶ προκύπτει θέμα ἐκλογῆς μιᾶς ἀπὸ αὐτές, γιὰ νὰ κρατηθεῖ μόνη καὶ νὰ λειτουργήσῃ ὡς «δέον» πάλι, δηλαδή ὡς ἀφετηρία καὶ ὡς σκοπιὰ γιὰ τὴν

37. Πβ. Πλάτων, *Πολιτεία* 458a: «βουλευόμενοι περὶ τοῦ δυνατοῦ καὶ μή», Ἀριστοτέλης, *Περὶ ζώων κινήσεως* 701a 23-25: «αἱ δὲ προτάσεις αἱ ποιητικαὶ διὰ δύο εἰδῶν γίνονται, διὰ τε τοῦ ἀγαθοῦ καὶ διὰ τοῦ δυνατοῦ», Ἡθικὰ *Νικομάχεια* 1112b 15-16, 24-27. Γιὰ τὰ δύο αὐτὰ χωρία βλ. Δεσποτόπουλος, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, II, 1980, 150-156.

ἀναστροφή τοῦ πρακτικοῦ λογισμοῦ πρὸς τὴν προκείμενη πραγματικότητα, καὶ πρὸς ἀκόμη στενότερο ἢ ἐσώτερο στρῶμα της, κ.ο.κ., ἕως τὴν ἀποληκτική στιγμή τοῦ «καθορισμοῦ», ὅπου ἀνακύπτει «δέον», σύμφυτο μὲ δυνατότητα συγκεκριμένη, ἄρα καὶ ἄμεσα πραγματώσιμο.

Ἐπισυμβαίνει τότε ἡ «ἐκτέλεση», ταυτόχρονη σχεδὸν μὲ τὴν ἀποληκτική στιγμή τοῦ «καθορισμοῦ», καὶ ἀλλοιώνει τὴν προκείμενη πραγματικότητα, καθὼς ἐπιφέρει μετατροπὴ τῆς σύδετης μὲ τὸ ἔσχατο αὐτὸ «δέον» δυνατότητας σὲ ἄμεσα προκείμενο στοιχεῖο τῆς πραγματικότητας. Καὶ εἶναι ἡ μετατροπὴ αὐτὴ ἐφικτὴ μὲ τὴν «ἐκτέλεση», δηλαδή μὲ ἀπλὸ ἐνέργημα, καθὼς ὁ «καθορισμός» εἶχε φθάσει νοηματικὰ στὴ μέγιστη ἐγγύτητα πρὸς τὸ ἐμπεριεκτικὸ τῆς δυνατότητας ἐσώτερο στρῶμα τῆς πραγματικότητας, καὶ ἄρα τὸ ἀπλὸ ἐνέργημα ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴν ἀναγωγὴ τοῦ ἐσώτερου στρώματος αὐτοῦ ἕως τὴν ἐπιφάνεια τῆς πραγματικότητας, ὅπου ὅ,τι πρὶν συνιστοῦσε ἀπλῶς δυνατότητα εἶναι ἤδη στοιχεῖο, ὑπαρκτὸ ἄμεσα, τῆς πραγματικότητας.

Ἐξ ἄλλου, ἡ «ἐκτέλεση» δὲν εἶναι ἄμοιρη ἀπὸ νοηματικὴ σύσταση, ὅσο καὶ ἂν ὡς ἐνέργημα χωροχρονικὸ, ἢ ἔστω χρονικὸ ἀπλῶς, ὑπερβαίνει τὸ νοηματικὸ πεδίο. Σ' αὐτὴν κατ' ἐξοχὴν λειτουργεῖ ἡ ἀρχέγονη βιοψυχορρησία, ἐνυπάρχει ὅμως σ' αὐτὴν καὶ νόημα, δηλαδή τὸ ἀποληκτικὸ τοῦ «καθορισμοῦ» δυνατικο-δεοντικὸ νόημα, καὶ μάλιστα κατευθύνει τὸ συστατικὸ τῆς ἀπλὸ ἐνέργημα καὶ μένει ἀχώριστο ἀπὸ αὐτὸ ἕως τὴν ὁλοκλήρωσή του. Μὲ τὴν πραγμάτωση, ἄλλωστε, τοῦ ἀποληκτικοῦ τοῦ «καθορισμοῦ» συγκεκριμένου «δέοντος», ἡ «ἐκτέλεση» ἐπιφέρει πάντοτε πραγμάτωση καὶ τοῦ ἀρχικοῦ «δέοντος», καθὼς τὸ συγκεκριμένο «δέον» εἶναι τὸ ἀρχικὸ «δέον» προσαρμοσμένο σὲ ὀρισμένο στρῶμα τῆς πραγματικότητας ἢ καὶ σὲ ὀρισμένη στιγμή τοῦ χρόνου³⁸.

Ἡ ἐργασία λοιπὸν ὡς πράξη σὲ γενικὴ ἔννοια εἶναι κάτι σύνθετο πάντοτε, ἀπὸ «ἐκτέλεση» καὶ ἀπὸ «καθορισμό», ἐνέχει ἄρα καὶ ὅ,τι ὀνομάζουμε «παλίντροπη δεοντο-δυνατο-λογικὴ πρόβαση», δηλαδή τὸν συστατικὸ τοῦ «καθορισμοῦ» πρακτικὸ λογισμό, ἔστω καὶ ὄχι ἀκέραιο, ἀλλὰ περικομμένο πρὸς τὰ ἐπάνω. Ἡ δυαδικὴ ὅμως αὐτὴ σύνθεση τῆς ἐργασίας ὑπάρχει σχεδὸν πάντοτε μὲ πολὺπλοκη ἀνάπτυξη. Δηλαδή, κάποια δεοντολογικὴ φάση τοῦ «καθορισμοῦ» ἐπάγεται πολλὲς συνεχιστικές της, οἶονεὶ παράλληλες, «παλίντροπες δεοντο-δυνατο-λογικὲς προβάσεις», πλησιαστικές τοῦ «καθορισμοῦ» πρὸς τὴν «ἐκτέλεση», καθὼς καὶ πολλὲς ἐπίσης ἀντίστοιχες «ἐκτελέσεις», εἴτε ἀκόμη ἐπάγεται, ἄλλοτε, πολλὲς καὶ τότε «παλίντροπες δεοντο-

38. Πβ. Δεσποτόπουλος, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 1978, 41-44, *Μελετήματα Φιλοσοφίας* II, 1980, 127-132.

δυνατο-λογικές προβάσεις», καθώς και πολλές επίσης αντίστοιχες «ἐκτελέσεις», ἀλλὰ σὲ κάποια διαδοχή, ὥστε ἡ δυνατο-λογικὴ ροπὴ κάθε μιᾶς ἀπὸ τὶς ἐπόμενες νὰ κατευθύνεται πρὸς πραγματικότητα διαπλασμένη ἀπὸ τὴν «ἐκτέλεση» τῆς προηγούμενης³⁹.

5. Ἡ ἐργασία ὑπέχει διάφορες διακρίσεις εἰδῶν τῆς ἢ τρόπων τῆς, χαρακτηρίζεται δηλαδὴ προπάντων ὡς «ἐκτελεστική» ἢ ὡς «διευθυντική», εἴτε ὡς «σωματική» ἢ ὡς «πνευματική». Οἱ χαρακτηρισμοὶ ὅμως αὐτοὶ εἶναι τουλάχιστον ὑπέρμετρα σχηματικοί, ἀπορρέουν μᾶλλον ἀπὸ ἄκριτο ἐμπειρισμὸ καὶ δὲν ἔχουν ἀκρίβεια, ἢ καὶ ἀλήθεια σὲ βαθμὸ ἱκανοποιητικὸ γιὰ τὴ θεωρία.

Ἡ ἐργασία εἶναι πάντοτε συνειδητὴ δράση τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἄρα πάντοτε σύνθετη ἀπὸ «καθορισμὸ» καὶ ἀπὸ «ἐκτέλεση»⁴⁰. Ἐργασία καθαρὰ «ἐκτελεστική» σημαίνει ὀλικὴ ἀνυπαρξία «καθορισμοῦ» στὴ συνείδηση τοῦ ὑποκειμένου τῆς, δηλαδὴ κάποια δράση μὴ συνειδητὴ, ἄρα ὄχι ἐργασία.

Ἐξ ἄλλου, ἂν συνέβαινε τυχόν, στὴν ἀποληκτικὴ στιγμή τοῦ «καθορισμοῦ» νὰ ἀλλάξει τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο τῆς ἐργασίας καὶ νὰ ἐπακολουθήσει ἡ συνεχιστικὴ τοῦ «καθορισμοῦ» «ἐκτέλεση» ὡς ἐνέργημα κάποιου ἄλλου ἀνθρώπινου ὑποκειμένου⁴¹, τότε θὰ ἦταν ἡ ἐργασία τοῦ δεύτερου αὐτοῦ ὑποκειμένου καθαρὰ «ἐκτελεστική», ἐνῶ τοῦ πρώτου ὑποκειμένου ἡ ἐργασία θὰ ἦταν καθαρὰ «διευθυντική». Τέτοια ὅμως ἀλλαγὴ ἀνθρώπινου ὑποκειμένου τῆς ἐργασίας εἶναι κάτι ἀνέφικτο. Ἡ διάκριση ἄρα «διευθυντικῆς» ἐργασίας καὶ «ἐκτελεστικῆς» ἐργασίας ἐνέχει ἀνυπερκίνητη ἀνακρίβεια.

Ἡ ἀντιπαράθεση τῆς «διευθυντικῆς» πρὸς τὴ λεγόμενη «ἐκτελεστική» ἐργασία σημαίνει τὰ ἑξῆς μόνο: Ὁ συστατικὸς τῆς ἐργασίας «καθορισμὸς» ἐνδέχεται νὰ ἔχει διακοπὴ, χωρὶς νὰ ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ὡς «παλίντροπὴ δεοντο-δυνατο-λογικὴ πρόβαση», καὶ ἡ συνέχισή του ἕως καὶ τὴν «ἐκτέλεση» νὰ ἔχει ἀνατεθεῖ σὲ ἄλλο ἀνθρώπινο ὑποκείμενο. Τότε ἡ ἕως τὴ διακοπὴ τοῦ «καθορισμοῦ» ἐργασία προσφέρεται νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς «διευθυντική», ἀντίθετα ὅμως ἡ ἐπακόλουθη φάση τῆς δὲν προσφέρεται νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἀπλῶς «ἐκτελεστική», ἀφοῦ τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενό τῆς εἶναι καταπιστευμένο καὶ μὲ τὸ ὑπόλοιπο, ὥστε ἀπὸ τὴ διακοπὴ, τμῆμα τοῦ «καθορισμοῦ», ἀπαραίτητο ἄλλωστε ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴν «ἐκτέλεση». Ἐνέχει ἄρα καὶ ἡ λεγόμενη «ἐκτελεστική» ἐργασία δεοντο-δυνατο-λογικὴ σύσταση, καθὼς περιλαμβάνει ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «ἐκτέλεση» καὶ τὸ προηγούμενό τῆς καὶ ὀδηγητικὸ τῆς ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ «καθορισμοῦ». Ἐξ ἄλλου, τὰ συστατικὰ τοῦ ὑπόλοιπου αὐτοῦ «καθορισμοῦ» δυνατικο-δεοντικά νοήματα

39. Πβ. Δεσποτόπουλος, *Φιλοσοφία τοῦ δικαίου*, 1954, 28-31.

40. Βλ. ἀνωτέρω, § 4, ὅπου ὑποσ. 38 καὶ ὕστερα.

41. Βλ. ἀνωτέρω, § 4, ὅπου ὑποσ. 38 καὶ πρὶν.

ἔχουν σπουδαιότητα μικρότερη, ὥς ὑποδεέστερα στὴν πραξιο-λογικὴ τάξη ἀπὸ τὰ συστατικὰ τοῦ πρὶν τὴ διακοπὴ «καθορισμοῦ» δυνατικο-δεοντικὰ νοήματα, καθὼς ἀπὸ αὐτὰ διευθύνεται ἡ περαιτέρω «δεοντο-δυνατο-λογικὴ πρόβαση», καὶ ἄρα προκαθορίζονται ὥς πρὸς τὴν κύρια κατεύθυνση τὰ ἐπόμενα συστατικὰ τῆς δυνατικο-δεοντικὰ νοήματα. Ἐνῶ, ἄρα, ἡ ἐργασία, ἡ ἀντίστοιχη πρὸς τὸ πρὶν ἀπὸ τὴ διακοπὴ, ἀνώτερο, τμῆμα τοῦ «καθορισμοῦ», εὖλογα χαρακτηρίζεται ὥς «διευθυντική», ἡ ἐργασία, ἡ ἐπακόλουθὴ τῆς, δὲν προσφέρεται γιὰ χαρακτηρισμὸ ἀπλό, καθὼς εἶναι σύνθεμα «ἐκτελεστικῆς» μὲ κάπως «διευθυντικὴ» ἐπίσης, ἢ ἔστω «ὑπο-διευθυντικὴ», οὐδέποτε ὁμῶς εἶναι καθαρὰ «ἐκτελεστικὴ». Καθαρὰ «ἐκτελεστικὴ» ἐργασία δὲν θὰ ἦταν ἄλλωστε κάτι ἀνθρώπινο, καὶ ἡ ἐργασία εἶναι κάτι ἀνθρώπινο πάντοτε⁴².

Ἀνάλογη ἀνακρίβεια καὶ ἀναλήθεια ἐνέχει ἡ ἀντιπαράθεση «πνευματικῆς» ἐργασίας καὶ «σωματικῆς» ἐργασίας. Θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ὑπάρξει καθαρὰ σωματικὴ ἐργασία, μόνο ἂν ὑπῆρχε καθαρὰ «ἐκτελεστικὴ» ἐργασία. Ἡ «ἐκτέλεση», ὥς ἐνέργημα κατὰ κανόνα ψυχικο-σωματικὸ, προϋποθέτει καταβολὴ σωματικῶν δυνάμεων. Ἄρα, ἡ ἐργασία, ὅσο εἶναι «ἐκτελεστικὴ», μάλιστα καὶ ἀλλοιωτικὴ τῆς χωροχρονικῆς πραγματικότητας, εἶναι ἀντίστοιχα καὶ «σωματικὴ»⁴³. Ἀλλὰ καθαρὰ «ἐκτελεστικὴ» ἐργασία δὲν ὑπάρχει, ἄρα δὲν ὑπάρχει καθαρὰ «σωματικὴ» ἐργασία.

Ἐνέχει κάποιαν ἀλήθεια ὁ χαρακτηρισμὸς ὀρισμένης ἐργασίας ὥς «σωματικῆς», ἂν μόνο ὑπονοεῖται «μᾶλλον σωματικῆς» ἢ «προπάντων σωματικῆς», δηλαδή ὅτι προέχει στὴ σύστασή της ἡ «ἐκτέλεση» ὥς ἀλλοιωτικὸ τῆς χωροχρονικῆς πραγματικότητας ψυχικο-σωματικὸ ἐνέργημα καὶ συντρέχει ἄρα καταβολὴ μεγάλων σωματικῶν δυνάμεων, ἐνῶ ἰσχυρότατος εἶναι ὁ σύνδρομος καὶ πρότερος τῆς ὑπερχρησίας αὐτῆς σωματικῶν δυνάμεων πρακτικὸς λογισμὸς⁴⁴, δηλαδή τὸ μικρὸ ὑπόλοιπο «καθορισμοῦ», διεξαγμένου πρὶν ἀπὸ ἄλλο ἀνθρώπινο ὑποκείμενο (ἐξ ἄλλου, ἀκόμη καὶ τὸ μικρὸ αὐτὸ ὑπόλοιπο «καθορισμοῦ» εἶναι πάντοτε πνευματικὴ ἐργασία, ἔστω ἰσχυρότατη). Ἡ ἐργασία καὶ τοῦ πιὸ ἀνειδίκευτου ἀχθοφόρου εἶναι σωματικὴ προπάντων, ἀλλὰ μὲ σύνδρομη πάντοτε πνευματικότητα, ἔστω ἐλάχιστη. Δίχως τὴ σύνδρομη αὐτὴ πνευματικότητα οὔτε ὁ ἀχθοφόρος θὰ λειτουργοῦσε ὥς ἄνθρωπος οὔτε ἡ μεταφορικὴ προσπάθειά του θὰ ἦταν ἐργασία.

Ἡ λεγόμενη πνευματικὴ ἐργασία εἶναι στὴν κύρια σύστασή της ἐπι-

42. Πβ. N. Hartmann, ὁ. π. 216.

43. Πβ. Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft*, 1935⁸, 12.

44. Πβ. Πλάτων, *Πολιτεία*, 371de: «... εἰσὶ καὶ ἄλλοι διάκονοι, οἱ ἂν τὰ μὲν τῆς διανοίας μὴ πάνυ ἀξιοκοινώνητοι ὦσιν, τὴν δὲ τοῦ σώματος ἰσχὺν ἱκανὴν ἐπὶ τοὺς πόνους ἔχωσιν». Ἡ πλατωνικὴ αὐτὴ περιγραφὴ τοῦ ἀνθρώπινου ὑποκειμένου τῆς προπάντων σωματικῆς ἐργασίας περιέχει μνεία ὅχι μόνο «τοῦ σώματος», ἀλλὰ καὶ «τῆς διανοίας».

τέλεση λογισμού, χωρίς «ἐκτέλεση» ὡς ἐνέργημα ψυχικο-σωματικό, δηλαδή ἐνέχει πάντοτε καὶ «ἐκτέλεση», ἀλλὰ ὡς ψυχικὸ ἀπλῶς ἐνέργημα, χωρίς ἀλλοιωτικὸ τῆς χωροχρονικῆς πραγματικότητας ἀποτέλεσμα, στήν κύρια τουλάχιστον σύστασή της.

Καί, ἀναντίρρητα, ἡ λεγόμενη σωματικὴ ἐργασία, δηλαδή ἡ ἐργασία, ἡ προπάντων σωματικὴ⁴⁵, ἐβάρυνε, αὐτὴ κατ' ἐξοχήν, τὶς μυριάδες τῶν ἀνθρώπων στοὺς πολλοὺς αἰῶνες τῆς Ἱστορίας, καὶ ἰδιαίτερα στὶς περιόδους τοῦ προ-μηχανικοῦ τρόπου τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς συγκοινωνίας. Ἀναντίρρητα ἐπίσης, ἡ πνευματικὴ ἐργασία ὀρισμένων μάλιστα προσωπικοτήτων συνέβαλε ἀποφασιστικὰ στήν προαγωγή τῆς ἐργασίας τῶν πολλῶν ἀνθρώπων καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπο της καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσή της ποσοτικὰ ἢ καὶ ποιοτικὰ ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπότητας⁴⁶.

6. Στὸν «καθορισμό», στήν ἀποφασιστικὴ αὐτὴ γιὰ κάθε πράξη «παλίντροπη δεοντο-δυνατο-λογικὴ πρόβαση», λειτουργοῦν, ἀλληλοδιαδόχα καὶ σύνδρομα, ἡ ἐφευρετικὴ ἐπίνοια τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ἀποκαλυπτικὸ συναίσθημά του καὶ ὁ συνεκτικὸς τῶν ἐπιτεύξεών του, ἢ καὶ οἷονεὶ διαχειριστικὸς τους, πρακτικὸς λογισμὸς του.

Προικισμένος μὲ διαισθητικὴ φαντασία⁴⁷ εἴτε μὲ πρακτικὴ ἀπλῶς διορατικὸτητα ὁ ἄνθρωπος ἀνακαλύπτει δυνατότητες, ἀντίστοιχες πρὸς τὸ προβλημένο στὴ συνείδησή του «δέον», ἐνύπαρκτες κάπως στήν προκείμενη πραγματικότητα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἤδη ὁ ἀρχέγονος ἄνθρωπος ἐπινόησε τὴν πρώτη ἐπιδέξια χειρονομία ἢ καὶ τὸ πρῶτο ἀκόμη ἐργαλεῖο, γιὰ τὴν ἐπιτεύξη τῶν πρώτων μεταβολῶν στὴ φύση του καὶ στὴ γύρω του Φύση, ὥστε νὰ κατορθώσει τὴν ἐπιβίωσή του. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό καὶ ὁ πιὸ ἐνδοξος στήν Ἱστορία ἐφευρέτης ἐπινόησε ὅποια ἐφεύρεση, ἀναπλαστικὴ τῶν ὄρων τοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ ἐπινόηση εἶναι πάντοτε ἀνακάλυψη δυνατότητας, ὑπαρκτῆς ἤδη⁴⁸ κάπως, ἀλλὰ σὰν κρυμμένης στὰ βάθη τῆς πραγματικότητας καὶ ἀπρόσιτης ἄρα ἕως τὴν ἀνακάλυψή της.

45. Αὐτὴν ἐξαίρουν, ἂν καὶ μὲ ἀναφορὰ πάντοτε καὶ στὰ σύνδρομά της πνευματικὰ στοιχεῖα, ὅσοι προβάλλουν ἐπίμονα τὴν ἐργασία ὡς παράγοντα κύριο τῆς Ἱστορίας. Βλ. ἀν., § 1. Πβ. Ryffel / Schwartländer (Hrsg.), *Das Recht des Menschen auf Arbeit*, 212.

46. Ἡ συμβολὴ αὐτὴ ὅμως τῆς πνευματικῆς ἐργασίας μεγάλων ἐφευρετῶν προπάντων ὑπερεκτιμήθηκε συχνὰ μὲ ἀποτίμηση τῶν ἄμεσων μόνο καὶ πρὸς ὀρισμένη κατεύθυνση ἀποτελεσμάτων, ἐνῶ ἀγνοήθηκαν οἱ ἀπώτερες συνέπειες, εἴτε παρασυνέπειες τῶν ἐφευρέσεών τους ἐπάνω στὴ Φύση καὶ στήν ἰσορροπία της ἰδιαίτερα ἢ καὶ στήν ἴδια τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, οἱ πολλαπλῶς κάποτε καὶ ἀνυπολόγιστα βλαπτικές. Βλ. Δεσποτόπουλος, *Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, 1983⁴, 95-96.

47. Βλ. Pradines, *Traité de Psychologie Générale*, II, 1948², 31, 39.

48. Πβ. Castoriadis ὁ.π. 230-232.

Τὸ ἐπίτευγμα τῆς πρακτικῆς ἐπίνοιας, ἡ ἀνακάλυψη δηλαδή τῶν δυνατοτήτων, θὰ ἦταν καὶ ἀνέφικτο καὶ μάταιο, ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶχε καὶ ἀποκαλυπτικὸ συναίσθημα⁴⁹ γιὰ τὴν ἀξία τους. Ἡ συναίσθηση τῆς ἀξίας ὁρισμένης δυνατότητας, μάλιστα καὶ τῆς ἀξιακῆς ὑπεροχῆς της πρὸς τὶς παράλληλές της, ἐπιφέρει τὴν ἀναγωγή της σὲ «δέον», ἄρα σὲ κάτι πρακτέο. Χωρὶς τὴν ἀναγωγή αὐτὴ σὲ «δέον», ἡ ἀνακάλυψη ἀπλῶς δυνατότητας, καὶ ἂν τυχὸν συνέβαινε, θὰ ἦταν διαπίστωση ἀπλῶς, δίχως καμιά ὑποκίνηση πρὸς «πράξη». Ἐξ ἄλλου, χωρὶς ἐπιλογή μιᾶς καὶ μόνης ἀπὸ τὶς πολλὲς προβλημένες στὴ συνείδηση δυνατότητες, ἐφικτὴ μὲ τὴ συναίσθηση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τῆς ὑπεροχῆς της σὲ ἀξία, καὶ χωρὶς τὴν μὲ τὴν ἐπιλογή αὐτὴ ἀναγωγή της σὲ «δέον», παραμένει στάσιμος ὁ «καθορισμός» καὶ δὲν ἀπολήγει σὲ ὁλοκληρωμένη «πράξη». Πολύτιμο καὶ ἀπαραίτητο εἶναι ἄρα γιὰ τὴν ὑποκίνηση καὶ τὴν ὀρθὴ πρόβαση πρὸς «πράξη» τὸ ἀποκαλυπτικὸ τῆς ἀξίας συναίσθημα τοῦ ἀνθρώπου, μετατροπία πνευματικὴ τῆς βιοψυχορρησίας του.

Ἡ συνέχεια ὅμως, καθὼς καὶ ἡ συνοχή, τῶν διαδοχικῶν φάσεων τοῦ «καθορισμοῦ», ὅπου μάλιστα ἐναλλακτικὰ προβάλλουν τὸ «δέον» καὶ τὰ «δυνατά», ὑπηρετοῦνται καίρια μὲ τὴ λειτουργία τοῦ πρακτικοῦ λογισμοῦ⁵⁰. Δυναμικός, ἀλλὰ καὶ στατικός, ὁ πρακτικὸς λογισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ἀποσαφηνίζει τὰ «δυνατά» καὶ διευκρινίζει τὸ «δέον», οἶονεὶ καθαίρει καὶ στερεώνει τὸ λογικὸ ἔδαφος γιὰ τὴ «δεοντο-δυνατο-λογικὴ πρόβαση», ἀλλὰ καὶ συγκομίζει καὶ διατηρεῖ τὰ διαδοχικὰ στιγμιαῖα της ἐπιτεύγματα. Συμβαίνει, ἐξ ἄλλου, νὰ συμβάλλει ὁ πρακτικὸς λογισμὸς στὴν ἐπιλογή τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς πολλὲς παράλληλες δυνατότητες, ὡς βοηθὸς τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ τῆς ἀξίας συναισθήματος, ὅποτε γιὰ τὴ σύγκριση ἀξιακὰ πολλῶν παράλληλων δυνατοτήτων συντρέχει καὶ συγκριτικὸς ὑπολογισμὸς βαθμοῦ ἢ ποσοῦ γενικὰ ἰδιοτήτων ἢ στοιχείων τῆς κάθε μιᾶς.

Ὁ ἄνθρωπος ὅμως ἔχει καὶ μνήμη. Ἄρα, ὅσο καὶ ἂν ἡ πράξη ὁλοκληρώνεται κάθε φορὰ μὲ τὸν «καθορισμὸ» καὶ τὴν ἄμεσα ἐπακόλουθὴ του «ἐκτέλεση», ἐνδέχεται πάντοτε καὶ νὰ κρατηθεῖ στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν φάσεων τοῦ «καθορισμοῦ» ἕως σχεδὸν τὴν «ἐκτέλεση», ἢ καὶ ἡ συνάφειά του μὲ τὶς ἀντίστοιχες του βιοτικὲς περιστάσεις τοῦ ἀν-

49. Ὅπως ἰδιαίτερα πρόβαλε τὴ λειτουργία του ὁ Max Scheler στὸ ἔργο του *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, 1927³, μὲ ρητὴ ἐξ ἄλλου ἀναφορὰ στὸν Pascal. Πβ. N. Hartmann, *Ethik*, 1935², 10, ἢ καὶ Husserl, *Logische Untersuchungen*, II, 1, 1928⁴, 388 ἐπ., *Le Senne Traité de Morale Générale*, 1947, 456, 695-697, Δεσποτόπουλος, *Φιλοσοφία τοῦ δικαίου*, 1954, 39-41.

50. Βλ. Δεσποτόπουλος, ὁ.π. 67.

θρώπου, καὶ μάλιστα νὰ παραμείνει ὄχι πρὸς μνημονικὸ θησαυρισμὸ ἀπλῶς, ἀλλὰ ὡς πρακτικὴ «πεῖρα», ὁδηγητικὴ γιὰ τὸ μέλλον.

Ἐξ ἄλλου, ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει στὴν κοινωνία⁵¹ πάντοτε καὶ διαθέτει ἄμεσους ἢ ἔμμεσους τρόπους ἐπικοινωνίας μὲ ἄλλους ἀνθρώπους. Ἐνδέχεται, ἄρα, ἡ πράξη του νὰ γίνεῖ ἀντιληπτὴ καὶ ἀπὸ ἄλλους ἀνθρώπους, μάλιστα ὄχι ἀπλῶς ἢ «ἐκτέλεση», ὡς ἐξωτερικὰ τυχὸν ὁρατὴ, ἀλλὰ διαμέσου αὐτῆς νὰ γίνεῖ κάπως ἀντιληπτὸς καὶ ὁ διευθυντικὸς της «καθορισμός», ἢ προπάντων νὰ ἐξηγηθεῖ ὁ «καθορισμός» αὐτὸς ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενό του σὲ ἄλλους ἀνθρώπους. Καὶ ἐνδέχεται ἐπίσης οἱ ἄλλοι αὐτοὶ ἄνθρωποι νὰ κρατήσουν, μὲ τὴ μνήμη τους καὶ αὐτοί, καὶ νὰ ἀποκτήσουν ὡς πρακτικὴ «πεῖρα», τὸ χρήσιμο ἐκεῖνο τμῆμα «καθορισμοῦ», ἐπίτευγμα τῆς ἐφευρετικῆς ἐπίνοιας, τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ συναισθήματος καὶ τοῦ πρακτικοῦ λογισμοῦ ὁρισμένου ἀνθρώπου.

Μὲ τρόπο τέτοιο γεννιέται ἡ πρακτικὴ «πεῖρα» τῶν ἀνθρώπων: «καθορισμός» αὐτόβλαστος καὶ μνημονικὰ διατηρημένος στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου εἴτε μεταδομένος καὶ συντηρημένος στὴ μνήμη ἄλλων ἀνθρώπων ἢ ἀκόμη καταγραφόμενος σὲ βιβλία ὡς μέθοδος πρακτικὴ ἢ καὶ ὡς κάποιο βαθμὸ «ἐνσαρκωμένος» —ἔστω ἤδη ὡς πολὺπλεκτος «καθορισμός»— στὴ διάπλαση ἐργαλείου εἴτε μηχανῆς.

Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ «πεῖρα», χαρακτηρισμένη συχνὰ ὡς «σοφία», ὅταν εἶναι σωρευμένη πρακτικὴ «πεῖρα» γιὰ πολλὰ θέματα, ὑπάρχει ἀδιαφόριστη ἀρχικά, δηλαδὴ στοὺς ἀρχαιότροπους ἀνθρώπους, ὕστερα ὅμως, στοὺς ἱστορικὰ ὥριμους κάπως ἀνθρώπους, διαφορίζεται κρίσιμα, ὥστε νὰ λειτουργεῖ εἴτε ὡς τεχνικὴ εἴτε ὡς ἠθικὴ⁵².

Καὶ ἡ τεχνικὴ ἄρα καὶ ἡ ἠθικὴ ἔχουν καὶ οἱ δύο σύσταση «δεοντο-δυνατο-λογικὴ», ὄχι, ὅπως ὑποστηρίζεται συχνὰ, ἡ τεχνικὴ μόνο «δυνατο-λογικὴ», ἡ ἠθικὴ μόνο «δεοντο-λογικὴ». Συμβαίνει ἀπλῶς, ἡ «δεοντο-λογικὴ» φάση νὰ εἶναι πιὸ ἀναπτυγμένη, ἢ μᾶλλον πιὸ ἀνοικτὴ πρὸς τὰ «ἄνω» στὴν ἠθικὴ, ἐνῶ εἶναι μᾶλλον κλειστὴ πρὸς τὰ «ἄνω» στὴν τεχνικὴ, ὥστε καὶ νὰ ἐμφανίζει χαρακτῆρα ὑποθετικὸ τὸ ἐναρκτήριο τοῦ συστατικοῦ τῆς «τεχνικῆς» λογισμοῦ δεοντικὸ νόημα. Ἄρα, ὄχι μόνο ἡ ἠθικὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνικὴ ἔχουν γεννηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐφευρετικὴ τῶν δυνατοτήτων ἐπίνοια καὶ τὸ ἀποκαλυπτικὸ τῶν ἀξιῶν συναίσθημα καὶ τὸν πρακτικὸ λογισμὸ τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ἀπλῶς συμβαίνει, τὸ ἀποκαλυπτικὸ τῶν ἀξιῶν συναίσθημα νὰ ἔχει σπουδαιότερη συμβολὴ στὴν ἠθικὴ παρ' ὅσον ἔχει στὴν τεχνικὴ⁵³.

51. Πβ. ἀνωτέρω, § 1 ὑποσ. 5, κατωτέρω, § 7 ὑποσ. 57.

52. Πβ. Δεσποτόπουλος, ὁ.π. 32 ἐπ., *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, III, 1982, 131 ἐπ., *Le Senne* ὁ.π. 662 ἐπ.

53. Πβ. Δεσποτόπουλος, ὁ.π. 132-133.

Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ «πεῖρα» εἶτε «σοφία», ἰδιαίτερα ὡς «τεχνικὴ», ἔχει συμβάλει ἀποτελεσματικὰ στὴν προαγωγὴ τῶν τρόπων καὶ τῶν στόχων τῆς ἐργασίας. Τὸ δρᾶμα τῆς ἀνθρωπότητας ὅμως, στὴν ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις τρισ-ἐνδοξη Ἱστορία της, εἶναι ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ μεγάλου πλήθους τῶν ἀνθρώπων ἐπηρεάσθηκε πάρα πολὺ ἀπὸ τὶς ὑπαγορεύσεις τῆς τεχνικῆς⁵⁴, ἢ μᾶλλον τῆς «οἰκονομικῆς ἀρχῆς», ἐννοημένης ἀπάνθρωπα, ἐνῶ ἐπηρεάσθηκε σὲ ἀμελητέο βαθμὸ ἀπὸ τὶς ὑπαγορεύσεις τῆς ἠθικῆς, ἕως τὸν προηγούμενο τουλάχιστον αἰῶνα, ἢ ἕως καὶ τὸν αἰῶνα μας σὲ πολλὰς περιοχὰς τῆς Οἰκουμένης.

Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐργασία ὑπῆρξε ἱστορικὰ ἡ κύρια περιοχὴ, ὅπου ἔχουν προβληθεῖ κίνητρα ἢ καὶ αἰτήματα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς. Παράλληλα, σὲ μικρότερο βαθμὸ, αἰτήματα καὶ παντοῖα κίνητρα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς, ἐννοημένης εὐρύτατα, πρόβαλαν οἱ διάφοροι τρόποι τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου στὴν κοινωνία καὶ οἱ ἀπότοκές τους ἀνάγκες ἐπικοινωνίας καὶ συγκοινωνίας προπάντων, καθὼς καὶ τὸ φοβερὸ ἄχθος καὶ ἄγος τῆς κοινωνίας, ὁ πόλεμος.

Ἀναπτύχθηκε ὅμως ἡ τεχνικὴ, πρὸς μεγαλουργία προπάντων, ἐπιστηριγμένη στὶς ἐπιτεύξεις τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν ἰδιαίτερα. Ἡ διάνοιξη ἀπὸ αὐτὲς νέων εὐρύτατων ὀριζόντων πρὸς τὴ Φύση, τὴν ἀστείρευτη αὐτὴ ἀρχαιοθεν πηγὴ δυνάμεων καὶ στοιχείων, ὑπηρετικῶν ἀλλὰ καὶ βλαπτικῶν τοῦ ἀνθρώπου, τὴν καὶ προσδιοριστικὴ ἀντικειμενικὰ τῆς ἐργασίας του, διευκολύνει τὴν ἐφευρετικὴ ἐπίνοιά του νὰ ἀνακαλύψει καινούργιες, ἀφάνταστες πρίν, πραξιακὲς δυνατότητες, καὶ νὰ προαγάγει ἐκπληκτικὰ τὴν τεχνικὴ, τὴν ἐπηρεαστικὴ τῆς ἐργασίας του πρὸς ὄφελος ἢ πρὸς βλάβη του. Καὶ συμβαίνει, ἡ ἐκπληκτικὴ αὐτὴ προαγωγὴ τῆς τεχνικῆς νὰ συνεπάγεται ἤδη πλήθυνση τῶν τρόπων καὶ τῶν στόχων τῆς ἐργασίας, κατὰ προσαρμογὴ καὶ πρὸς τὶς καινούργιες ἀνάγκες⁵⁵ τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων, ἔκγονες ἐξ ἄλλου καὶ τῶν ἀπότοκων τῆς προαγμένης τεχνικῆς ἀλλαγῶν σὲ καταστάσεις καὶ τάσεις τῆς κοινωνικῆς, ἢ καὶ φυσικῆς πραγματικότητας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνεξάντλητης ροπῆς τοῦ ἐπιθυμητικοῦ⁵⁶ ἢ καὶ λειτουργίας τῆς φαντασίας τῶν ἀνθρώπων.

Ὑπῆρξε ὅμως ἐπίσης ἡ ἐργασία, καὶ μάλιστα ὅσο ἀποκτοῦσε χῶρο κοινωνικὰ εὐρύτερο, περιοχὴ τοῦ ἀνθρώπινου βίου, πρόσφορη γιὰ τὴ διεξαγωγὴ ἀγώνων καὶ τὴν προβολὴ αἰτημάτων εἶτε κινήτρων πρὸς ἀνάπτυξη κάπως τῆς ἠθικῆς ἢ προπάντων πρὸς τήρηση τῶν ὑπαγορεύσεών της σχετικὰ μὲ

54. Πβ. Castoriadis, ὁ.π. 234.

55. Πβ. Δεσποτόπουλος, *Πολιτικὴ Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, 1980², 47 ἐπ.

56. Πβ. Δεσποτόπουλος, *Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, 1983⁴, ὅπου ἀναφορά στὸ ἀντίστοιχο θεώρημα τοῦ Ἀριστοτέλους.

τούς ὅρους τοῦ βίου τῶν ἐργατῶν καὶ μὲ τούς ἴδιους τούς τρόπους τῆς ἐργασίας καὶ τὸν ἡμερήσιο χρόνο της. Ἡ ὅποια στοὺς νεώτερους χρόνους ἐξηθίκευση τῶν τρόπων ἐργασίας καὶ τῶν ὁρῶν ζωῆς τῶν ἐργατῶν προῆλθε ὄχι πάντοτε ἀπὸ αὐθόρμητη ἀπόφαση τῶν κυβερνήσεων, ὅπως ἔπρεπε νὰ συμβεῖ ἀλλὰ, πιὸ συχνὰ καὶ μᾶλλον, ἀπὸ βαρύμοχθους ἢ καὶ πολυαίμακτους ἀγῶνες τῶν ἰδίων τῶν ἐργατῶν ἢ καὶ φιλεργατικῶν «ἰδεολόγων», ἀρκετὰ κάποτε δραστηκούς, ὥστε νὰ στέρξουν τελικὰ οἱ κυβερνήσεις γιὰ τὴ λήψη τῶν ὁποίων ἠθικῶν ἀποφάσεων ἐργατικῆς πολιτικῆς.

7. Ἡ ἐργασία, εἴτε ὡς παραγωγή ἀγαθῶν εἴτε ὡς ὁ,τιδήποτε ἄλλο, τελεῖται ἀνέκαθεν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἐνταγμένο στὴν κοινωνία⁵⁷. Καὶ οἱ σκοποὶ της καὶ τὰ μέσα της καὶ οἱ τρόποι της καθορίζονται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, καθὼς αὐτὸς ἐνυπάρχει στὴν κοινωνία καὶ προσδιορίζεται ἢ ἔστω ἐπηρεάζεται καὶ στὶς ἱκανότητες καὶ στὶς ἀνάγκες τοῦ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τοῦ ὑπαρξῆ⁵⁸, ἀλλὰ ἐπίσης καθορίζονται καὶ ἀπὸ κοινωνικοὺς σχηματισμοὺς μὲ ἴδια δυναμικὴ, ὅπου οἱ ἄνθρωποι λειτουργοῦν ὡς ὄργανα σχεδόν, ὄχι δηλαδὴ μὲ κύριο σκοπὸ τὴν ἀτομικὴ ζωὴ τους.

Ἡ κοινωνία, ὅπου ἐνυπάρχει ὁ ἄνθρωπος, μὲ τὴν ἐνεργὸ ἄλλωστε καὶ συστατικὴ της συμμετοχὴ τοῦ⁵⁹, καὶ ὅπου τελεῖται ἢ ὅποια ἐργασία του, ἐνέχει πολλὰ στρώματα καὶ σὲ διαπλοκὴ μεταξύ τους: ἀπὸ τὴν οἰκογένεια ἕως τὴν κοινωνία, τὴν πολιτικὴ, ὅπως ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης⁶⁰, καὶ ἕως τὴν παγκόσμια, σήμερα, διεθνῇ κοινωνία.

Καθορίζεται ἄρα ἡ ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου στὸ πλαίσιο τῆς οἰκογένειας, στὸ πλαίσιο τῆς πολιτικῆς κοινωνίας καὶ στὸ πλαίσιο ἤδη τῆς παγκόσμιας κοινωνίας. Ἀκόμη καὶ σήμερα ὅμως ἀποφασιστικὴ ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸ τῆς ἐργασίας εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἡ πολιτικὴ κοινωνία, ὅσο καὶ ἂν ὀλοένα καὶ περισσότερο ἡ πολιτικὴ κοινωνία, ἡ ἐγκλεισμένη ἕως κάποιο βαθμὸ στὰ ὅρια συγκεκριμένου κράτους, δέχεται καθοριστικὰ πιέσεις καὶ στὴν οἰκονομία της ἀπὸ τὴν παγκόσμια κοινωνία⁶¹.

Ἀκόμη καὶ σήμερα ἡ κύρια συστατικὴ λειτουργία τῆς πολιτικῆς κοινωνίας εἶναι, ὅπως δίδασκε ὁ Πλάτων⁶², ἡ κατανομή τῆς κοινωνικὰ χρήσιμης καὶ προπάντων ἀναγκαίας ἐργασίας καὶ ἡ ἐπικαταλλαγὴ τῶν ἀγαθῶν εἴτε

57. Βλ. ἀνωτέρω, § 1 ὑπ. 5, § 6 ὑπ. 51. Πβ. Tönnies, ὁ.π. 3 ἐπ.

58. Πβ. Δεσποτόπουλος, *Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, 1983⁴, 30-31. Despotopoulos, *Études sur la liberté*, 1974, 30-35, Vierkandt, *Gesellschaftslehre*, 1928², 166 ἐπ.

59. Πβ. Ryffel / Schwartländer (Hrsg), *Das Recht auf Arbeit*, 1983, 181.

60. Βλ. Despotopoulos, *Aristote sur la famille et la justice*, 1983, 11 ἐπ.

61. Πβ. Δεσποτόπουλος, ὁ.π. 92-95.

62. Βλ. Δεσποτόπουλος, *Πολιτικὴ Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, 38-39, 99.

ὕπηρεσιων. Ὁ κοινωνικὸς ἄρα προσδιορισμὸς τῆς ἐργασίας δὲν ἐκτείνεται ἀπλῶς στοὺς τρόπους τῆς καὶ στοὺς σκοπούς τῆς, προσδιορισμένους ἢ ἔστω ἐπηρεασμένους ἀπὸ τὴν κοινωνικὰ διαπλασμένη καὶ διαδομένη τεχνική, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν κοινωνικὰ ἐπίσης ἀναπτυγμένη, ἔστω πέρα μόνο ἀπὸ κάποια ὅρια βιολογικοῦ προσδιορισμοῦ, ἀξιολογία τῶν ἀναγκῶν⁶³. Σπουδαιότατη ἄποψη τοῦ κοινωνικοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ κατανομή ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν διαφόρων κοινωνικὰ προσδιορισμένων εἰδῶν τῆς ἐργασίας. Ἡ σπουδαιότατη αὐτὴ ἄποψη τοῦ κοινωνικοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ἐργασίας δὲν εἶναι κοινωνικὸ φαινόμενο ἀπλῶς, ἀλλὰ εἶναι κοινωνικὸ πρόβλημα, τὸ κύριο μᾶλλον στοιχεῖο τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος, παράλληλα πρὸς τὴν κατανομή τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν, καὶ ἄρα πρόβλημα πολιτικό⁶⁴. Ἀπὸ τοὺς θεσμοὺς τῆς πολιτικῆς κοινωνίας καθορίζεται, δηλαδή, ποιὸς θὰ ἐπιφορτισθεῖ μὲ τὴν α ἢ τὴ β ἐργασία, ποιὸς π.χ. θὰ ἐργάζεται ὡς μεταλλωρύχος καὶ ποιὸς θὰ ἐργάζεται ὡς λογιστὴς σὲ Τράπεζα ἢ ὡς ἐρευνητὴς σὲ κάποιο ἐπιστημονικὸ ἐργαστήριον⁶⁵.

Ἐξ ἄλλου, σὲ κρίσιμη συνάρτηση πρὸς τὴν ἐπίδοση τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐργασία βρίσκεται ἡ ἀπόλαυση τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν, τῶν κοινωνικὰ διαθέσιμων. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει σύμφωνα μὲ θεσμὸ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. Ἐξαρτᾶται δηλαδή ἡ συμμετοχὴ τοῦ πρὸς ἐργασίαν ἱκανοῦ ἀνθρώπου στὰ ἀγαθὰ καὶ στὶς ὑπηρεσίες τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴν ἐπιτέλεση κοινωνικὰ χρήσιμης ἐργασίας βασικά, ὅπως ὀρίζεται ἀπὸ κανόνα δικαίου μὲ ἰσχὺ σὲ ὅποια κοινωνία μὲ ὅποιο σύστημα⁶⁶.

Ὁ ἔμμεσος αὐτὸς ἐξαναγκασμὸς πρὸς ἐργασία, καὶ τὰ θεμιτὰ ὅριά του, καθὼς ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι λειτουργὸς ἀπλῶς τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, ἀλλὰ προπάντων αὐτάξιος σκοπὸς τῆς, ἐμφανίζει τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα ὀξύτατο, καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴ εἴτε ἀνάθεση⁶⁷ ὀρισμένης ἐργασίας ἀπὸ εἴτε σὲ ὀρισμένο ἄνθρωπο, καὶ ὡς πρὸς τὸ βαθμὸ τοῦ ἀπὸ τὴν ἐπιτέλεση τῆς ἐργασίας καθορισμοῦ τῆς συμμετοχῆς τοῦ γιὰ ἐργασία ἱκανοῦ ἀνθρώπου στὴν ἀπόλαυση τῶν κοινωνικὰ διαθέσιμων ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν. Τὸ αἷτημα εἶναι πάντοτε ἡ ἀναλογία εἰδους ἐργασίας καὶ προσωπικῶν ἱκανοτήτων ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξασφάλιση γιὰ κάθε ἄνθρωπο τῶν ὅρων τοῦ «ζῆν» τουλάχιστον,

63. Βλ. ἀνωτέρω, § 3 ὑποσ. 17.

64. Ὑπαρκτὸ ὑπὸ οἰοδήποτε κοινωνικὸ σύστημα.

65. Ἡ πρόσμιξη διαφόρων εἰδῶν ἐργασίας, δηλαδή ὥστε ὁ ἴδιος ἄνθρωπος νὰ ἐνασχολεῖται σ' αὐτὰ ἐναλλακτικά, εἶναι ὡς κάποια ὅρια μόνο ἐφικτή.

66. Βλ. Despotopoulos, ὁ.π. 112 ἐπ.

67. Ἡ διάζευξη «ἐπιλογὴ ἢ ἀνάθεση» δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴ διάζευξη «αὐτοδιαχείριση ἢ διοίκηση».

ἢ καὶ τῶν ὄρων τοῦ «εὖ ζῆν» ἀναλογικά⁶⁸. Τὸ συνθετικὸ αὐτὸ αἶτημα θέτει ὁμως πολλὰ καὶ ποικίλα προβλήματα⁶⁹. Ἡ ἀντιμετώπισή τους εἶναι ἡ ἀποστολὴ τῆς ἀληθινῆς πολιτικῆς⁷⁰.

INTRODUCTION A LA THÉORIE DU TRAVAIL

R é s u m é

1. Au cours de l'Histoire de l'Humanité, l'existence de l'homme se trouve en connexion avec son travail à cause d'une donnée quasi naturelle et grâce à une institution, ce qui comporte le conditionnement de l'homme et de la société par le travail, jusqu'à un certain degré.

2. La dépendance de l'homme, de par sa nature, par rapport à la Nature et à la société est la source et la cause de ses «besoins», élémentaires et autres, qui pour leur satisfaction requièrent du travail.

3. Le travail apparaît comme action et comme labeur et il a ses incidences sur la réalité du monde.

4. Le travail en tant qu'action consciente doit être conçu foncièrement du point de vue praxéologique. La structure de la *praxis* comprend la «délibération» et l'«exécution». La «délibération» est composée de «moments» déontiques et de «moments» de possibles, en alternance.

5. Les distinctions entre le «travail de direction» et le «travail d'exécu-

68. Ἡ δυσαναλογία εἰδους ἐργασίας καὶ προσωπικῶν ἱκανοτήτων σημαίνει κοινωνικὴ ἀδικία, πιθανὴ σὲ οἰοδήποτε κοινωνικὸ σύστημα, ὅπου δὲν ἔχει λυθεῖ ριζικὰ ἡ κρίσιμη αὐτὴ ἄποψη τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος, δὲν ἔχει δηλαδὴ ἐφαρμοσθεῖ καὶ στὴν καθολικὴ παιδεία ἢ διανεμητικὴ δικαιοσύνη καὶ δὲν ἐφαρμόζονται ἀμείλικτα ὡς κριτήριον κατανομῆς τῆς ἐργασίας οἱ προσωπικὲς ἱκανότητες, σύνθεση παιδείας καὶ χαρισμάτων. Πβ. Δεσποτόπουλος, *Πολιτικὴ Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα*, 1980², 57 ἐπ., 90 ἐπ.

69. Βλ. Despotopoulos, ὁ.π. 115 ἐπ. Πβ. μερικὴ ἐκθεση, ἢ καὶ ἀνάπτυξη, τῶν προβλημάτων αὐτῶν, σὲ κάποιες σελίδες τοῦ συλλογικοῦ ἔργου *Das Recht des Menschen auf Arbeit*, ἐκδομένου ἀπὸ τοὺς Ryffel καὶ Schwartländer τὸ 1983 (N. P. Engel Verlag, Kehl am Rhein-Strassbourg).

70. Βλ. Δεσποτόπουλος, *Μελέτηματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, 1983⁺, 18-24, 89-91, 117-121.

tion» ou le «travail intellectuel» et le «travail corporel» n'ont qu'une validité relative.

6. L'inhérence, fût-elle différenciée, tant des notions déontiques que des notions de possibles à la morale et à la technique est due à la provenance commune de celles-ci, émanant toutes les deux de la conscience pratique de l'homme. Toutes les deux déterminent ou influencent le travail, alors que celui-ci contribue à leur promotion.

7. Le travail est devenu, par le biais d'une règle juridique, le titre ultime pour l'accès de l'homme adulte et normal aux biens et aux services, socialement disponibles. Un tel traitement de l'homme par la société implique une grave antinomie et fait surgir des problèmes multiples. Faire face à ces problèmes, c'est la mission principale de la politique.

Athènes

Constantin Despotopoulos